

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE U KULTURI I ARHITEKTURI: AKTIVIRANJE JAVNIH RESURSA ZA I SA ZAJEDNICOM

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by
dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Fakultet dramskih umetnosti, Institut za
pozorište, film, radio i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts, Institute for
theatre, film, radio and television, Belgrade

2025.

ePica*

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Ova monografija je nastala u okviru projekta
EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i
arhitekturi: Aktiviranje javnih resursa za i sa
zajednicom (ID 7744648), podržanog sredstvima
Fonda za nauku Republike Srbije.

This monography is published within the project
EPICA – Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources for and
with Community (ID 7744648), supported by the
Science Fund of the Republic of Serbia.

Ova monografija je povezana sa ciljevima održivog razvoja 3, 5, 6, 11, 16 univerzalne strategije Ujedinjenih nacija (Agenda 2030, A/RES/70/1): Obezbediti zdrav život i promovisati blagostanje za sve u svim uzrastima; Ostvariti rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i devojk; Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve; Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, sigurnim, otpornim i održivim; Promovisati mirna i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

This monography is related to sustainable development goals 3, 5, 6, 11, 16 of the Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1, United Nations): Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages; Achieve gender equality and empower all women and girls; Ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all; Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable; Promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels

SADRŽAJ / CONTENT

11	1. UVODNA REČ	Nina Mihaljinac
----	---------------	-----------------

15	1.2 Participacijom do participacije: o projektu EPICA	Sonja Jankov
----	--	--------------

25	2. Uloga istraživanja participativnih akcija zajednice The role of researching participatory community actions	Petar Cigić
----	---	-------------

37	3. Mapiranje participacije u kulturi i arhitekturi u Srbiji od 2000. godine do danas Mapping participation in culture and architecture in Serbia from 2000 to today	Vladimir Mentus
----	---	-----------------

STUDIJE SLUČAJA / CASE STUDIES

73	4. Participativne prakse za zaštitu i unapređenje javnog i zajedničkog dobra na području Savskog keja na Novom Beogradu Participatory practices for the protection and improvement of public and common property in the Sava quay area in New Belgrade	Danijela Milovanović Rodić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Petar Cigić, Milena Dragičević Šešić
----	--	---

105	5. Participativne prakse u odbrani javnog dobra i stvaranju zajedničkog na području sela Topli Do, opština Pirot Participatory practices in the defense of the public good and creation of the commons in the area of the village of Topli Do, municipality of Pirot	Milica Kočović De Santo, Danijela Milovanović Rodić, Marija Maruna, Petar Cigić, Milena Dragičević Šešić
-----	---	---

137

6. Participativni procesi u Kulturnom predelu Bača
Participatory processes in Cultural landscape of Bač

Višnja Kisić, Goran Tomka

173

7. Participacija građana u očuvanju nasleđa Almaškog kraja
Participation of citizens in heritage preservation of Almaški Neighborhood

Goran Tomka, Višnja Kisić

191

8. Umetnost u spomen budućnosti: Studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23
ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23

Petar Cigić, Irena Ristić, Milan Đorđević

219

9. Aktiviranje zajednice kroz inkluziju: studija slučaja *Prostor*
Community activation through inclusion: case study Prostor

Nina Mihaljinac, Milena Dragičević Šešić

EPICA ŽIVA LABORATORIJA – PARTICIPATIVNO AKCIONO ISTRAŽIVANJE / EPICA LIVING LABORATORY – PARTICIPATORY ACTION RESEARCH

239

10. Mesne zajednice kroz vreme: šta je prioritet – zakonodavna reforma ili novi modeli lokalne samouprave?
"MESNE ZAJEDNICE" THROUGH TIME: What is the priority – legislative reform or new models of local self-government?

Aleksandar Mijailović, Milica Kočović De Santo

275

11. Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice SAVA u bloku 45 kao društveno-kulturnog centra
 From collaboration to working in the service of the community – an attempt to activate the space of the Sava local community in Block 45 as a Social and Cultural Center
- Nina Mihaljinac, Petar Cigić

293

12. Od hlada do borbi: Šta su ljudima više-nego-ljudi?
 From shadows to fights: What are more-than-humans to humans?
- Goran Tomka, Višnja Kisić, Sanja Iguman Glušac

307

13. Participatory artistic practices initiated from within communities living in the modernist projects of collective and mass housing
 Participativne umetničke prakse pokrenute od strane zajednica koje žive u modernističkim projektima kolektivnog i masovnog stanovanja
- Sonja Jankov

323

14. Ka promeni javnih politika - preporuke proistekle iz projekta EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture
- Milena Dragičević Šešić, Petar Cigić, Milan Đorđević, Sanja Iguman Glušac, Sonja Jankov, Višnja Kisić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Bojana Matejić, Vladimir Mentus, Nina Mihaljinac, Danijela Milovanović Rodić, Irena Ristić, Goran Tomka

343

15. Naučni radovi nastali u okviru projekta EPICA: kontekstualni i problemski pregled
- Bojana Matejić

357

- APPENDIX 16. Upitnik o participaciji u okviru projekta EPICA 2022.
 17. Mapa participacije u kulturi i arhitekturi

373

BIOGRAFIJE AUTORA

KA PROMENI JAVNIH POLITIKA – PREPORUKE PROISTEKLE IZ PROJEKTA EPICA – EMPOWERING PARTICIPATION IN CULTURE AND ARCHITECTURE

Nina Mihaljinac,¹¹
Danijela Milovanović Rodić,¹²
Irena Ristić,¹³
Goran Tomka¹⁴

¹¹ nina.mihaljinac@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0002-9734-8315,
Fakultet dramskih umetnosti, Uni-
verzitet umetnosti u Beogradu

¹² danmilrod@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5691-865X,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

¹³ ir.ristic@gmail.com,
ORCID 00-0003-4949-3304,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

¹⁴ goran@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0001-7646-7473,
Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons, Srem-
ska Kamenica

Milena Dragičević Šešić,¹
Petar Cigić,²
Milan Đorđević,³
Sanja Iguman Glušac,⁴
Sonja Jankov,⁵
Višnja Kisić,⁶
Milica Kočović De Santo,⁷
Marija Maruna,⁸
Bojana Matejić,⁹
Vladimir Mentus,¹⁰

¹ msesic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-2107-292X,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

² cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

³ djordj.milan@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8079-9825,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

⁴ sanja.iguman@ifdt.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9092-5741,
Institut za filozofiju i društvenu
teoriju, IFDT, Univerzitet u Be-
ogradu

⁵ sonja.jankov@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-3420-6130,
Fakultet dramskih umetnosti, Uni-
verzitet umetnosti u Beogradu

⁶ visnja.kisic@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0002-8837-7229,
Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons, Srem-
ska Kamenica

⁷ mickocovic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3304-7801,
Institut ekonomskih nauka, Uni-
verzitet u Beogradu

⁸ marija.maruna@arh.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9015-0683,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

⁹ bojana.matejic@flu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-1325-0546,
Fakultet likovnih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

¹⁰ vmentus@gmail.com,
ORCID 0000-0002-9057-3659,
Institut društvenih nauka,
Univerzitet u Beogradu

UVOD

Istraživanje je ukazalo na nedostatke u proučavanju kako teorija tako i praksi koje se odnose na uključivanje participacije građana u procese društvenog odlučivanja, posebno kada je reč o potrebama lokalnih zajednica i društvenih grupa koje često nisu ni prepoznate odgovarajućim zakonima. Stoga je jedan od glavnih ishoda ovog istraživanja ukazivanje na potrebu za povećanim stepenom proučavanja, praćenja, razvoja, promocije i implementacije participativnih praksi u raznim domenima javnih politika (urbani i kulturni razvoj, zdravstvene, obrazovne i ekološke politike, te politike ekonomskog razvoja itd.).

Da bi se to omogućilo, očita je potreba za prostorima koji će omogućiti neposredno učešće građana, kako na sopstvenu inicijativu (neformalne grupe građana) tako i na inicijativu odgovarajućih organa javne uprave, ali i nevladinih organizacija, ustanova kulture, obrazovnih ustanova itd. Ti javni prostori, i u sredinama u kojima su nekada postojali, poput mesnih zajednica, domova kulture, domova društvenih organizacija itd., odavno su ili privatizovani ili podržavljani sa promenjenom namenom, te se u njima odavno više ne mogu održavati čak ni skupovi onih organizacija građana koje su nekada imale status društvenih organizacija (Savez izviđača, Udruženja prijatelja dece, kulturno-umetnička društva...), a potpuno je isključeno davanje prostora bez naknade udruženjima građana koja se često prepoznaju kao neprijatelji sistema, posebno kada je reč o ekološkim organizacijama ili organizacijama koje se bave urbanim razvojem. Stoga je pitanje obnove javnih prostora namenjenih slobodnom učešću organizacija civilnog društva jedno od preduslova za obezbeđivanje participacije građana u društvenom, kulturnom i političkom životu.

Stojimo pri stanovištu da se participacijom građana obezbeđuje integrativno upravljanje i odbrana zajedničkih, javnih dobara. Stoga je veoma važno promišljati načine uključivanja zajednice u konceptualizaciju i praktikovanje zajedničkog rada u rešavanju pojedinačnih i širih problema koji su za tu zajednicu važni, te omogućiti različite prakse samoorganizovanja, stvaranja policentričnih modela upravljanja, „ugnežđenih“ institucija itd.

U oblasti društvenog razvoja lokalnih zajednica, a posebno u domenu kulture i organizovanja programa za mlade, participacija je način da programi, projekti i inicijatori steknu demokratski legitimitet i opravdaju svoje postojanje i korišćenje javnih sredstava (Golubović & Jarić, 2010; Krovna organizacija mladih Srbije 2017a; 2017b; Pešić, Branković, Tomanović-Mihajlović & Dejanović, 1999; Tomanović, 2003). Treba voditi računa da participacija ne postane samo isprazan demokratski performans (pseudoparticipacija) ili da se primenjuje kao način da se neki sporni programi istih inicijatora „operu“ (pranje participacijom). Kako primećuje Tomka, „u svim ovim slučajevima postoji opasnost da se kroz procese participacije koji nisu nužno željeni ili pokrenuti od strane publike, publika uklapa u željene forme ponašanja i učešća u javnom životu (svojevrсна kolonizacija publike), što se u literaturi ponekad naziva tiranijom participacije“ (Tomka, 2024). Stoga mnogi oblici participacije građana ne samo što ne dovode u pitanje greške dominantnog sistema/strukture, već ga, upravo suprotno, osnažuju i legitimišu.

Istraživanje je pokazalo da su participativni procesi u Srbiji bili, pre svega, namenjeni lokalnoj zajednici (70%); deci i mladima (46%); javnim institucijama i donosiocima odluka (40%); ekspertima (22%); ženama (13%); populaciji starih (10%); etničkim manjinama (8%), bolesnima i osobama sa invaliditetom, kao i ekonomski ugroženim grupama (po 7%). Druge grupe bile su uključene retko (LGBTQ populacija, deca bez roditeljskog staranja, samohrani roditelji, migranti, veterani, radnici itd.). To pokazuje da su oni koji najviše zavise od javnih politika i strategija najmanje zastupljeni u participativnim procesima.

Među pokretačima inicijativa u okviru kojih su do sada organizovani participativni procesi, ispitanici prepoznaju javni sektor u 58% slučajeva, civilni sektor u 57%, i privatni sektor u 12% slučajeva, što ukazuje na činjenicu da se ovi procesi vide, pre svega, kao dijalog javnog i civilnog sektora. U participativnim procesima saradnja je najčešće uspostavljana sa državnim institucijama, ministarstvima, agencijama, fondovima i javnim preduzećima (58,4%); sa stručnjacima i konsultantima (56,8%); sa samostalnim umetnicima/ama i nezavisnim kulturnim radnicima/ama (47,2%); fakultetima i naučnim institutima (40,8%); privatnim korporacijama i preduzetnicima/ama (30,4%), u nešto preko petine slučajeva sa lokalnom upravom, a u oko desetini slučajeva sa međunarodnim institucijama, fondacijama i *think tank*-ovima (12,0%) i nevladinim organizacijama.

Sva iskustva stečena istraživanjem, kao i saznanja dobijena istraživanjima teorijskih modela participativnog upravljanja u različitim naučnim disciplinama, od urbanizma,¹ sociologije,² ekonomije,³ kulturne politike,⁴ do teorije umetnosti i kulture,⁵ iskoristili smo da napravimo skup preporuka koje će biti relevantne kako organima javne samouprave, stručnjacima iz javnog institucionalnog sistema, aktivistima civilnog sektora, umetnicima i kulturnim radnicima tako i najširem krugu građana jer je istraživanje upravo ukazalo da je najveći izazov u participativnim procesima: Kako ostvariti kontakt sa svim relevantnim grupama građana i najširim krugovima stanovništva?

Preporuke za lokalne samouprave

- Participacija mora da se shvata i kao praksa demokratije i kao metod osnaživanja različitih *stakeholder*-a u zajednici; njena primena mora da bude ugrađena u procese donošenja odluka lokalnih zajednica i da ne zavisi od dobre volje opštinskih funkcionera i pojedinih sekretarijata.

1 Milovanović Rodić & Maruna, 2022; Milovanović-Rodić, 2013; Đukanović, 2015

2 Cvetičanin & Milankov, 2011; Cvetičanin, 2011; Cvetičanin, 2014; Popović, 2001; Fiket & Pudar Draško, 2021

3 Massarella et al., 2023; Poteete, Janssen & Ostrom, 2010

4 Dragičević Šešić, 2002; 2006a; Dragojević & Pascual Ruiz, 2007; Kisić & Tomka, 2021; Nikolić & Mitić Minić, 2023;

5 Tomka, 2013; Matejić, 2015; Čubrilo, 2018; Bishop, 2012/2022; Mihaljinac, Matejić & Đorđević, 2023.

- Participacija je jedini mogući metod uključivanja građana u oblikovanje javnih politika i doprinos ekspertskom delovanju (eksperti ne moraju biti nužno iz lokalne zajednice, niti znati specifičnosti lokalne zajednice, te se participacijom građana omogućava i veća demokratičnost i veća specifičnost u oblikovanju razvojnih planova).
- Participativne politike nužan su preduslov uspostavljanja strategija razvoja lokalne zajednice, kako u celini (višegodišnji razvojni plan) tako i kada je reč o pojedinačnim strategijama (strategija ekološkog, kulturnog, zdravstvenog, turističkog razvoja itd.).
- Koncept participacije korespondira sa konceptom transdisciplinarnosti koji, u najopštijem smislu, podrazumeva preispitivanje osnova, protokola i ishodišta disciplinarnih praksi. Participacija preispituje i javne politike, kako njihove opsege tako i načine njihovog sprovođenja. Ona obuhvata, ali i omogućava, kompleksne koncepte i procese *kulturne heteroglosije, inkluzivnog diskursa baštine, participativne umetnosti* te koncepte *dobrog upravljanja, kolaborativnog i komunikativnog planiranja, koprodukcije*.
- Participacija građana u donošenju odluka doprinosi transparentnosti i javnosti sprovođenja politika od javnog značaja.
- Participativni procesi poput upućivanja formalnih zahteva nadležnim institucijama, protesta, javnih tribina, radnih akcija, sportskih događaja, edukativnih i umetničkih participativnih radionica, zborova – komšijskih sastanaka, učešća u izradama planova od javnog značaja, peticija, kampanja informisanja zajednice, formiranja medija komunikacije i oglašavanja, anketa, kampanja prikupljanja sredstava, studija problema i izrada alternativnih predloga razvoja, oformljivanje novih udruženja i sl., imaju dalekosežne ekološke, društvene i edukativne koristi. Takve participativne aktivnosti na duge staze grade bolje i pravednije društvo, presudne su u očuvanju javnih prostora i javne svojine, pravne države i zdrave životne sredine. Iz tih razloga je neophodno obezbediti pristupačne i adekvatne javne prostore građanima kako bi osnažili zajednice i gradili solidarnost, socijalni kapital i poverenje.
- Participativne politike su preduslov razvoju koji teži održivosti i obezbeđuje da se dodatne stvorene vrednosti preliju, čvršće vežu i zadrže na lokalnom nivou, u uspostavljenoj relaciji nasleđa – lokalna zajednica. Bez „svesti zajednice o značaju i vrednostima nasleđa, ono se ne može oživljavati na optimalan način jer se autentičnost ogleda i u većem učešću lokalne zajednice“ (Kočović De Santo, 2022).
- Participativni procesi, ako se delotvorno vode, dovode do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici i omogućavaju pokretanje

javnih debata o društvenim problemima. Za to je neophodno da se utiče na identifikovana ograničenja ovog procesa upravo odgovarajućim javnim politikama „odozgo“, koje zahtevaju: saradljivost javnih institucija, dodatna finansijska sredstva, podizanje motivacije i volje za učešćem među građanima, adekvatne uslove (prostor, opremu, materijale za rad itd.), uspostavljanja jasne strukture procesa participacije, pomoć u ostvarivanju komunikacije među učesnicima, znanja i veštine ljudi koji vode i organizuju ove procese.

- Da bi participativan proces mogao da bude delotvoran potrebno je uspostaviti takav sistem koji će sprečiti neke od najuočljivijih prepreka ovom procesu: direktno sukobljavanje sa idejama procesa, aktivnu opstrukciju tj. otvorenu subverziju od strane administracije i samouprave; nestručnost kadrova koji vode procese u javnom sektoru; partijsko odlučivanje o projektima i „odrađivanje“ projekta samo da bi se opravdalo korišćenje budžeta; svođenje na zadovoljavanje forme; nebriga o volonterima, netransparentnost, odsustvo težnje da se uspostavi zajednička vizija tj. odsustvo fokusa; nerazumevanje značaja participacije za rešavanje određenih problema/pokretanja novih tema i slično.
- Pre oblikovanja konkursa za projekte istraživanjem, potrebno je utvrditi potrebe i prioritete lokalne zajednice, da se ne bi desilo da se projekti kroje prema konkursnim uslovima, već bi trebalo da bude obrnuto. Cilj ne sme da se svede na ispunjenje projektnih ciljeva, a da promena ili poboljšanje uslova života u zajednici ostanu u drugom planu.
- Kako je jedan od najvećih problema obaveštavanje lokalne zajednice i zainteresovanih učesnika, to je odgovornost organa lokalne samouprave da pomogne organizatorima akcija da se preko javnih ustanova i škola u lokalnoj zajednici, medija koji dobijaju subvencije lokalne zajednice, radnih organizacija, udruženja građana itd. informacije o pokrenutoj participativnoj akciji što šire distribuiraju.
- Prilikom izrade planskih dokumenata (rani javni uvid i javni uvid, javne rasprave) odeljenja za urbanizam sprovode zakonsku formu participativnog postupka, ali je primetno odsustvo zainteresovane šire javnosti. Preporuka: Zadatak organa javne uprave je da povećaju vidljivost procesa izrade planskih dokumenata koristeći odgovarajuće medije i društvene mreže a posebno organizujući i odgovarajuće edukativne aktivnosti u saradnji sa organizacijama civilnog društva.
- Potpuno precizno definisani projekti koji nisu ostavljali prostor za kreativnu improvizaciju nisu u realnosti ostvarili željene rezultate. Kada je reč o participativnim projektima, iako njihova struktura i faze moraju biti definisani, treba da zadrže otvorenost, koja će pomoći i da se od nekih zadataka odustane u cilju prihvatanja

i definisanja drugih, koji će bolje odgovarati željama lokalne zajednice (participativni projekat ne može imati u potpunosti unapred definisan ishod).

- Analizirane participativne prakse koje se temelje na konfliktu između lokalnih zajednica i građana s jedne strane, i organa javnih vlasti i privatnih interesa s druge strane, u vezi sa odlukama o ciljevima, upravljanju i korišćenju javnih dobara karakteriše značajna neravnoteža moći između uključenih strana. U ovim slučajevima bi bilo presudno uključiti mišljenje akademske zajednice, stručnjaka i nezavisnih udruženja, koje bi dalo adekvatnu argumentaciju kojem od suprotstavljenih mišljenja bi se trebalo prikloniti i kakve odluke doneti. Primetno je da se do sada u konfliktnim situacijama mišljenje akademske zajednice ne samo ne traži, već se ignoriše i kada u njega akademska zajednica volonterski investira sopstveni rad i znanje (slučajevi: Rio Tinto, Generalštab, Sajam, Savski kej...).
- Krajem 2024. i početkom 2025. godine smo svedočili brojnim napadima na građane koji su uzimali učešća u mirnim okupljanjima u različitim gradovima Srbije. Preporuka: Povećati bezbednost građana pri uzimanju učešća u participativnim javnim akcijama kao što su mirna javna okupljanja, protesti, radne akcije.

Preporuke za razvoj participativnih projekata u domenu kulturnog nasleđa

- Važno je da participativni projekti u domenu nasleđa omoguće učešće svih onih građana koji po uobičajenim praksama, politikama i zakonima ne bi bili pozvani da učestvuju u njegovom očuvanju. To je i zahtev FARO konvencije o očuvanju kulturnog nasleđa u kome je ključni akter odlučivanja društvena zajednica, sve njene generacije, od dece i mladih pa do najstarije populacije.
- Prošireni pristup nasleđu nužno je da prepoznaju i priznaju organi javnih vlasti na svim nivoima, kao i činjenicu koliko su dominantni zakonski i institucionalni okviri tromi da to prigrle. U svim situacijama obnove i integracije kulturnog nasleđa u razvojni okvir lokalnih zajednica, međunarodni standardi razumevanja nasleđa su podrška za primenu holističkog pristupa i kontrateža užem zakonskom okviru Republike Srbije. Upravo u situacijama kada je nacionalni okvir ignorisao mogućnost učešća zajednica u formiranju kulturnog predela ili u sveobuhvatnom pristupu nasleđu, međunarodna dokumenta i podrška otvarali su vrata za primenu novih koncepata i učešće novih aktera. Preporuka: Poštovanje svih međunarodnih standarda UNESCO-a i Saveta Evrope u dokumentima koje je Srbija ratifikovala ali još uvek nije ugradila u sopstvene zakone.
- Participacija i rad sa zajednicom nisu prepoznate kao polje i

domen delovanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Stoga je neophodno hitno dopuniti zakonski i statutarini okvir delovanja Zavoda koji će uključiti rad sa zajednicom kao obavezu razvoja projekata očuvanja kulturnog nasleđa.

- Participativni procesi u domenu očuvanja kulturnog nasleđa su dugoročni, a često i decenijski. Stoga je teško održavati ovaj proces na vrhunskom nivou jer uključuje kako stručnjake iz različitih univerzitetskih centara tako i stručnjake i volontere iz lokalne zajednice. Sami nosioci projekata, stručnjaci iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture, nisu obučeni za upravljanje participativnim projektima, a u lokalnim vlastima često nemaju odgovarajuću podršku. Preporuka: U lokalnoj zajednici formirati partnersku organizaciju sa sedištem u organu javne uprave koja će u saradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture voditi ovaj složeni proces uključivanja lokalne zajednice u razmatranje budućnosti nasleđa, načina njegovog korišćenja i načina njegovog očuvanja.
- Participativni projekti u domenu nasleđa, pored jasnog koncepta i definisanih opštih ciljeva, moraju da imaju i veliki stepen otvorenosti za ideje koje će doći iz lokalne zajednice i koje će se konsenzualno dalje razvijati i uobličavati. Efekat ovakvih projekata u lokalnoj zajednici i stepen identifikacije stanovništva sa njima znatno je veći ukoliko su u njihovu implementaciju ugrađene potrebe i ideje različitih aktera lokalne zajednice.
- Treba težiti integrativnom pristupu zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa, kako materijalnog tako i nematerijalnog jer takvi modeli doprinose ispunjavanju raznolikih ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, pa čak i poljoprivrednih funkcija. Takav pristup doprinosi održavanju ravnoteže između očuvanja i korišćenja resursa, koje, praćene očuvanjem i zaštitom, propisuju principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta (CEMAT, 2000), evropski prostorni razvoj (Evropska komisija, 1999), kao i Prostorni plan Republike Srbije.
- U urbanim sredinama (Almaški kraj) građani lakše uspevaju da svoju inicijativu ne prepuste „višem nivou“ nadležnosti ili ljudima koji su profesionalno pozvaniji da se bave nasleđem. Takve inicijative uspevaju ako se dosledno paralelno radi na profesionalnim sadržajima i aktivnostima (poput stavljanja zaštite ili revitalizacije Svilare) i na građanskim, amaterskim inicijativama, poput rada sa decom ili posetiocima. Preporuka: Ne treba težiti nužno institucionalizaciji kao linearnom toku koji nastoji da se ostvare početni ciljevi od strane institucija (tzv. *mainstreaming*). Diverzitet nivoa intervencija i saradnika je važan kako bi se vitalnost inicijative održala, kao i da inicijativa ne bi otišla u nepoželjnom pravcu.
- Participativne inicijative treba da analiziraju odnos između

nasleđa koje se štiti i promoviše i aktuelnog društvenog i kulturnog trenutka i da oblikuju narative i poruke tako da one što bolje rezonuju sa javnošću i ostvare veći stepen društvene pravde (Veldpaus, Kisić, Stegmeijer & Janssen, 2021).

- Solidarnost i zajedničko su nematerijalna baština socijalnog reciprociteta koji je uključivao zajednički rad i stvaranje infrastrukture. Stoga je neophodno prepoznati ih kao deo tradicionalnog nematerijalnog nasleđa regiona, te ih uključiti u edukativne, naučne, programske, razvojne i strategije održivosti.

Faktori od presudne važnosti za očuvanje i dalje integrisanje savremenog arhitektonsko-urbanističkog nasleđa:

- da zajednice same kreiraju svoj identitet u odnosu na svoje arhitektonsko/urbanističko okruženje, a ne da im se on nameće (uspostavlja dijalog stanovnika sa umetnicima i stručnjacima najrazličitijih profila);
- da su umetnici koji stvaraju sa zajednicama stanara ili u lokalnoj zajednici i sami članovi tih zajednica ili senzitivni prema njihovim potrebama, što pozitivno utiče na dugoročnu održivost umetničkih participativnih praksi, poboljšanje uslova života, te razvoj svesti o življenju u zajedništvu;
- da participativne umetničke prakse unose nove vidove društvenosti u zajedničkim i javnim prostorima, kao što su zelene površine, ulazi u zgrade, garaže, krovovi, ulice, izlozi, zajednički prostori itd.,
- da takve prakse, ukoliko se razvijaju u saradnji sa stručnjacima i odgovarajućim institucijama zaštite, mogu rezultirati zaštitom modernističkih arhitektonskih i urbanističkih sklopova,
- da savremena umetnost omogući nova povezivanja, s obzirom da ona stvara „okruženje u kome nastaju novi društveni odnosi, odnosno, ona je metodološko sredstvo kojim umetnik uključuje publiku/učesnike u dijalog o širim društvenim temama“ (Jankov, 2024: 54).

Preporuke za intersektorske politike u domenu javnog zdravlja i kulture

- Trebalo bi osnaživati stručne timove civilnog sektora – gde su art terapeuti, pravnici, socijalni radnici, umetnici, stručnjaci za odnose s javnošću, andragozi i drugi profili – i davati im sistemsku, trajnu podršku. Rehabilitacija i reintegracija korisnika psihijatrijskih usluga u društvo i zajednicu mora biti zadatak države. Takva vrsta ulaganja omogućila bi sistemsku podršku i servis korisnicima, bolje uslove za destigmatizaciju, veću uključenost i informisanost zajednice, bolje uslove rada

- zaposlenih u sektoru brige. (Godine 2023. Svetska zdravstvena organizacija je po prvi put mentalno zdravlje prepoznala kao odgovornost društva i zajednice i kao problem koji se mora rešavati u svim sektorima, od obrazovanja do stanovanja.)
- Povećanje i jačanje kapaciteta javnog zdravstvenog sistema; obezbediti veći broj zaposlenih u javnim ustanovama zdravstvene zaštite u domenu javnog zdravlja, bolje resurse za rad, veće plate, otvoriti nove bolnice itd.;
 - Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
 - Otvaranje prostora (npr. pri mesnim zajednicama) gde će se zapošljavati ili angažovati timovi koji će se baviti inkluzijom i brigom u i o zajednici. Zaposleni stručnjaci bi se bavili organizacijom grupa samopomoći, susretima, aktiviranjem zajednice, podizanjem svesti itd. Uslov za brigu o javnom zdravlju je jaka zajednica, čiji članovi se međusobno podržavaju i čuvaju. O tome i govori kampanja *Komšija, kako ste*.
„Mentalno zdravlje nije samo čovekova bolest nego on sa njom živi u svim svojim odnosima. I to su odnosi, sa, zapravo, neposrednim komšilukom, koji ne mora da bude tim vrhunskih stručnjaka, koji može da bude samo ekipa dobronamjernih ljudi koja će nekad nekome ostaviti ručak, ili nekad nekome platiti da mu opere kola ili da mu pričuva psa ili tako nešto. I tako, zapravo, nekoga spasiti nekakvog začaranog kruga. Isključivanja, nemaštine i tako.“ (Strižak, 2023)
 - Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
 - Institucionalizovati protokole o saradnji lokalnih samouprava i organizacija poput Prostora u pogledu korišćenja javnih prostora, npr. prostora mesnih zajednica (to je bio slučaj sa Mesnom zajednicom Zvezdara; sporazum je podrazumevao 3 puta korišćenje prostora i protokol o saradnji s volonterskim servisom opštine);
 - Otvoriti javne kuhinje, gde bi se prehranjivali i korisnici psihijatrijskih usluga;
 - Finansirati aktivnosti koje bi se odnosile na aktiviranje zajednice oko pitanja inkluzije; volontiranje kao oblik radnog angažovanja nije pokazalo da doprinosi održivosti organizacija.

Preporuke za javne ustanove (kulture, obrazovanja...)

Istraživanje je utvrdilo neophodnost institucionalnih transformacija u cilju osnaživanja uloge participacije u području kulture, kulturne i drugih javnih politika. To podrazumeva odgovornost javnih ustanova da i same pokreću i stavljaju na javnu agendu teme iz svojih domena, te da u raspravu uključuju kako stručnjake, akademsku javnost tako i civilno društvo i najširi

krug građana svih uzrasta. Stoga je važno da same ustanove nastoje da ostvaruju što širi krug autonomije sopstvenog delovanja, i da preuzimaju odgovornost za unapređivanje javnih politika imajući najpovoljniju poziciju za povezivanje relevantnih organa javne uprave sa najširoom javnošću. Njihovi resursi, prostorni, tehnički, kadrovski, informatički, kao i stalnost finansijskih prihoda, omogućavaju realizaciju dugoročnih programa i tako ih čine čak i uticajnijim od organa javne vlasti koji se smenjuju na izborima bar svake četiri godine. Stoga učešće javnih ustanova vidimo kao garant obezbeđivanja participativnih procesa u planiranju i razvijanju strategija društvenog razvoja.

- Bez javnih ustanova i njihovog aktivnog učešća nije moguće obezbediti dugoročne participativne projekte od bitnog značaja za razvoj lokalne i šire društvene zajednice. Na javnom sektoru je odgovornost i za pokretanje, ali pre svega za podržavanje inicijativa i projekata koje pokreće civilno društvo, a čiji su resursi znatno manji.
- Uspostavljanje partnerskih odnosa ustanova javnog sektora sa organizacijama civilnog društva, i stvaranje odgovarajućih ugovora o saradnji, doprinelo bi demarginalizaciji participativnih procesa, kao i prestanku zatvaranja ustanova javnog sektora u svoje kule od slonovače (svodeći škole na održavanje obaveznog kurikulumu, domove kulture na nekoliko umetničkih sadržaja, a biblioteke na pozajmljivanje i promociju knjiga).
- Hitno organizovati edukaciju zaposlenih u institucijama (kulture, obrazovanja, sekretarijatima javne uprave i u javnim preduzećima) o zajedničkim javnim politikama i participativnim procesima njihovog donošenja; edukacija je potrebna i u širem smislu jačanja profesionalne, strukovne odgovornosti, kao i profesionalne etike koja bi omogućila osnaživanje zaposlenih u odbrani etičkih normi i standarda struke od dnevnopolitičkih uticaja politike.
- U procesima donošenja participativnih javnih politika svi zaposleni u javnim ustanovama imaju i pravo i dužnost da govore i argumentuju svoje stavove zasnovane na struci, naročito kada oni direktno protivreče političkim interesima koje često, kroz otvoreno neprijateljstvo i pretnje, zastupaju rukovodioci javnih institucija i javnih preduzeća.
- Kako javne ustanove nisu do sada bile sistemski otvorene za participaciju građana, već je to zavisilo od entuzijazma i motivacije pojedinih zaposlenih ili redakcija unutar ustanova, bilo bi dobro da se uspostave i priznanja i nagrade pojedincima i ustanovama upravo u ovom domenu. Same ustanove, ili odgovarajuća društva (Muzejsko društvo Srbije, Zajednica matičnih biblioteka Srbije itd.) kao i organi lokalne samouprave, mogu biti inicijatori ovakvih priznanja.
- Specifične javne ustanove, poput ustanova studentske kulture,

ostaju izvan pažnje javnosti, iako bi njima bilo najlakše da uspostave istinske participativne forme donošenja odluka. Formalno učešće predstavnika studentskih parlamenata i univerziteta u upravnim odborima nije dovoljno. Potrebno je uspostaviti sistemski, a to znači: planiran, stalan, transparentan i dugoročan set procedura putem kojih se studenti uključuju u kreiranje programa ili u debate o vrednostima na kojima taj program treba da počiva (društvena kritika, socijalna pravda, solidarnost, tolerancija, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, i druga Ustavna načela, kao i teme vezane za umetnost i mlade koja uključuje i „autokustosiranje“ u davanju prve šanse mladim umetnicima i studentima, promovisanju savremene studentske umetnosti itd.). U ovim javnim ustanovama postoji i realna mogućnost samoorganizacije studentskih grupa i inicijativa koje moraju ostvarivati pravo na korišćenje javnih resursa kojima ove ustanove ne raspolažu.

- Javne ustanove potrebno je da obrate dodatnu pažnju metodama koje će širiti njihovu uobičajenu publiku, te doprinositi inkluzivnosti i razvoju publike koja pripada subaltern i marginalnim društvenim grupama, širenjem i metoda i sadržaja, te otvorenosti za sadržaje koje upravo ove zajednice predlažu (Dragičević Šešić & Cordonnier, 2024).
- Samo javne ustanove koje ostvaruju autonomiju u odnosu na politiku mogu imati kapacitet i ugled u javnosti koji bi dao kredibilitet participativnim procesima. U tom smislu je velika i odgovornost najšire javnosti da brani, u skladu sa zakonskim uslovima, ostvarivanje ove autonomije, sprečavajući zloupotrebu zakonskih ovlašćenja (imenovanja v.d. direktora bez konkursa, fiktivni konkursi za upravnike bez odgovarajućih kvalifikacija itd.).

Preporuke za samoorganizovanje građana i organizacije civilnog društva

- Neophodno je širiti znanja o građanskoj odgovornosti, sa jedne, i građanske neposlušnosti kao takođe vida građanske odgovornosti, te da je građansko samoorganizovanje kako pravo tako i dužnost tj. doprinos građana demokratskom društvenom ustrojstvu.
- Samoorganizovanje građana dolazi usled individualnih potreba (saveti roditelja...) kao i osećanja da je potrebno delovati u sopstvenoj lokalnoj zajednici na podizanju njene dobrobiti i kvaliteta života. Stoga je neophodno da u svakoj teritorijalnoj zajednici postoje adekvatni javni prostori za slobodno okupljanje građana, kako oni na otvorenom tako i oni u zatvorenom prostoru. Ovo istraživanje je ukazalo na neophodnost revitalizacije prostora mesnih zajednica kao preduslova za građanski aktivizam, ili otvaranja drugih postojećih javnih prostora (recimo čitaonica u

okviru biblioteka, ili sale doma kulture) za sastanke formalnih i neformalnih udruženja građana (Ćurčić & Gajić, 2024; Grupa za konceptualnu politiku, 2022; Ostojić, 2022; Veselinović, *online*).

- Ljudi koji se bave društveno-angažovanim temama na jednoj teritoriji deo su „istog mehura“ (svi se znaju, uzajamno prate aktivnosti i događaje jedni drugih). Stoga se ukazuje na neophodnost izlaska iz užeg aktivističkog kruga i uspostavljanja relacija i sa različitim organizacijama i udruženjima građana koji nemaju nužno aktivističku dimenziju (sportski klubovi, folklorna društva itd.).
- Prevelika usredsređenost na sopstvenu (lošu) situaciju i poziciju ponekad sprečava sagledavanje važnijih problema zajednice i uspostavljanje partnerskih odnosa sa organizacijom koja se može videti kao konkurent ili kao povlašćena u trenutnim okolnostima, te se ne uspostavlja neophodan odnos zajedništva koji bi vodio ka željenoj društvenoj promeni.
- U procesu uspostavljanja kolektivnog timskog rada u cilju realizacije participativne inicijative ili projekta veoma je važno da budu uključeni predstavnici svih zainteresovanih grupa. No, prilikom odabira najužeg tima saradnika, bitno je da se saradnici od ranije poznaju i da uživaju bar izvesni međusobni stepen poverenja.
- Ne postoji jedan model ili tip participativnih aktivnosti. Za uspeh svake inicijative važno je odabrati njoj odgovarajući model. Među njima, najčešće se primenjuju:
 - legislativni procesi sa manjim ili većim učešćem građana (akcije inicirane odozgo) poput regulatornih izmena i dopuna koje su omogućile projekte MHE i učešće u formalnoj proceduri izrade urbanističkog plana
 - javne tribine i upućivanje formalnih zahteva nadležnim institucijama (nove inicijative i politike odozdo, peticije)
 - studija problema i izrada alternativnog predloga razvoja
 - samoorganizovanje i institucionalno oblikovanje (zbor – komšijski sastanak; ankete; uspostavljanje saradnje sa ekspertskim OCD; iniciranje saveza mesne zajednice Stare Planine; model mesne zajednice; registracija udruženja građana)
 - koordinirane primene akcionog delovanja
 - akcije direktne odbrane i protesti
 - performativne akcije i kolektivni umetnički procesi (npr. Spomenik budućnosti, Stara Pazova; performans Moleban za reke, Topli Do)
 - Sportski događaji, edukativne, ekološke i druge participativne radionice
 - delovanje preko društvenih mreža; formiranje medija komunikacije i mobilizacije; kampanja informisanja

- zajednice; kampanja prikupljanja sredstava
- akcije razvoja novih vrednosti: stvaranje zajedničkog i javnog dobra (radne akcije, lokalni muzej, obnova škole itd.)
- političko delovanje i politički projekti: od „politike odozdo“ do političkog delovanja (ekološki ustanak)
- Ove participativne aktivnosti imaju dalekosežne ekološke, društvene, edukativne i kulturne doprinose koji osnažuju zajednice i grade socijalni kapital i poverenje, važni za pokretanje budućih zajedničkih aktivnosti i učešće u demokratskim političkim procesima šire zajednice. Izdvojene vrednosti su solidarnost, stvaranje zajednice, bolje i pravednije društvo, očuvanje javnih prostora i javne svojine, pravna država, zdrava životna sredina, izgradnja institucija bez korupcije i sl.
- Briga o prirodnom lokalnom okruženju i životinjskom svetu koji mu pripada predstavlja važan zadatak brige o lokalnoj zajednici jer je ključan deo identiteta te zajednice. Građani ih doživljavaju kao bitne stožere svog prostora i praksi zasnovanih na tom prostoru. Stoga je neophodno da aktivističke prakse i eksplicitno, a ne samo implicitno, uključuju u svoje planove i „više-od-ljudi“, brigu za prirodni i životinjski svet lokalne zajednice.⁶

Participacija građana kroz nezavisne i neformalne umetničke aktivističke projekte

- Jedan od preduslova uspostavljanja kolektivne kreativnosti jeste davanje mogućnosti aktivne participacije zainteresovanim građanima (Ristić, 2022), bez tradicionalnih oblika „audicije“ koja su primenjivana u amaterizmu dajući pravo učešća samo onima koje bi eksperti procenili talentovanim.
- Kako aktivna participacija građana čini umetnički proces još kompleksnijim i komplikovanijim za realizaciju jer se u slobodnom iskazivanju ideja dolazi često i do kontradiktornih, i estetskih i idejnih, postulata, uspostavljanje konsenzusa i oko sadržaja i oko metoda zahteva nova znanja umetnika-inicijatora projekta. Stoga smatramo neophodnim dodatno obrazovanje umetnika i kulturnih radnika zainteresovanih za ko-kreativne i participativne projekte upravo kroz zajednički rad umetničkih udruženja i organizacija civilnog društva koje bi ovakve projekte doedukacije zajednički razvijale (Dragičević Šešić, 2006b; 2024; Ristić, 2022).
- Zagovarajući pristup razvoja kulture „odozdo“ (Višnić & Dragojević, 2008), ovo istraživanje je prihvatilo model kojim

6 Upravo u trenutku pisanja ovih preporuka (26. januar 2025) građani Novog Sada pokazali su, uključujući u protestne minute ćutanja i minut za pregaženog gradskog psa Donu, koliko im je važan za njihov identitet i pas kao deo njihove zajednice.

se predlaže angažovanje umetnika u društvenim kontekstima mesnih zajednica, kao osnovnim jedinicama lokalne samouprave. Saradnja koja se ovim putem ostvaruje može se usložnjavati uključivanjem većeg broja organizacija, poput škola, domova za zdravstvenu negu i socijalnu zaštitu, udruženja penzionera, klubova i drugih masovnijih organizacija. Osnov njihovog angažovanja bila bi oročena stipendija, zagarantovana prihodima mesne zajednice, što podrazumeva prethodno uspostavljen funkcionalan sistem lokalne samouprave.

- Model predviđa formiranje stalnog radnog tela mesne zajednice, koji bi delovao kao odbor za kulturna pitanja i koji bi po delegatskom sistemu uključio predstavnike svih zainteresovanih strana, s najvećim učešćem predstavnika mesne zajednice. Zadatak odbora bio bi da direktno sa umetnikom dogovara predmet i uslove njegovog angažovanja. U cilju decentralizacije i osnaživanja lokalnih umetničkih praksi, predviđa se, pre svega, angažovanje samostalnih umetnika s prebivalištem na teritoriji mesne zajednice.
- Umetnici osmišljavaju i druge načine društvene organizacije, u kojima se postojeći akteri povezuju na različite načine, a resursi usmeravaju ka proizvodnji vrednosti. Kako se problemi zajednice sporo rešavaju administrativnim putem, umetnik tu može učiniti ključni prodor te umetničkim sredstvima lakše motivisati i mobilisati zajednicu adresirajući njene probleme. Umetnost može biti „metasredstvo za dolazak do ozbiljnijih razgovora, za suočavanje sa traumama, za reflektovanje društvenih procesa, i najčešće nije sama sebi cilj, već je ključno ono šta se dešava nakon umetnosti.“ Takođe, istraživanje je pokazalo da „umetnost može da otvori pitanja koje se ne otvaraju lako, koja nisu dovoljno vidljiva“ te „da veći broj ljudi natera na promišljanje, da okupi one koji se ne okupljaju često“.
- U mobilisanju javnosti, te posebno medijske javnosti, oko važnih društvenih tema, umetnički proces i rad umetnika mogu biti dodatno atraktivni da šire komunikaciju i distribuciju kako preko društvenih mreža tako i preko tradicionalnih medija. Pored toga, vidljivost participativnih umetničkih praksi „omogućava i prepoznavanje da problemi koji postoje u jednoj zajednici postoje i u drugim zajednicama i da novostvorene veze stvaraju nove poglede na postojeće probleme, ali i nove načine pristupa njima“ (Jankov, 2021: 2019).
- Studije slučaja izvedenih participativnih umetničkih praksi ukazuju na složenost participacije kako na nivou samog umetničkog procesa (umetnik-učesnici) tako i na planu njegove organizacione infrastrukture (umetnik, strukovna udruženja, lokalne aktivističke organizacije, javne ustanove, sistem donatora).

Nacrt preporuka za participativno korišćenje javne imovine: implikacije na politike i prakse participacije

Cilj ovih preporuka i rešenja jeste da predloge za transformaciju javne praktične politike, integrišući pravdu (društvenu i ekološku) kroz demokratski inkluzivne oblike upravljanja i (konvivijalne) konzervacije. To podrazumeva da lokalna zajednica treba da bude nosilac pomenutih politika (jer poseduje znanja i ukorenjenost u mesto za koje predlaže i osmišljava politike) u partnerstvu sa donosiocima odluka, stručnjacima, kao i javnim i privatnim sektorom. Predlozi se odnose na: **konceptualizaciju društvene i ekološke pravde, uspostavljanje drugačijih relacija u procesima upravljanja, i razmatranje postojećih i razvoj novih metoda i modela delovanja**. Sve pomenute koncepte moguće je svesti na neophodnost saradnje između građana / lokalne zajednice i javne administracije sa ciljem uspostavljanja kolektivnog upravljanja i/ili regeneracije komonsa – pri čemu ovi oblici upravljanja postaju otvoreni za sve članove društva, zajednice i građane (Dragičević-Šešić, 2002; Milovanović Rodić, 2013; Paunović, 2020).

- Neophodnost uključivanja zajednice, uspostavljanje jasnih pravila, efikasnog praćenja procesa, njegovog sprovođenja i adaptibilnosti – pretpostavke su za uspešni model upravljanja zajedničkim resursima i važni elementi za modelovanje policentričnog upravljanja (**višestruki centri za donošenje odluka**). Policentrično upravljanje podrazumeva da različiti akteri (lokalne zajednice, grupe korisnika i regionalne ili nacionalne vlade) mogu imati ulogu u upravljanju resursima. Postojanje većeg broja centara za donošenje odluka znači i pravo da svaki ima sopstveni skup pravila i odgovornosti.
- Drugi mogući teorijski model centara za donošenje odluka jesu **ugneždene institucije**. One mogu biti „ugneždene“ jedna u drugoj, što znači da mogu da rade na različitim nivoima. Na primer, lokalna zajednica može imati sopstvena pravila i institucije za upravljanje *zajedničkim fondom resursa*, dok istovremeno funkcioniše u okviru šireg pravnog i regulatornog okvira koji postavlja regionalna ili nacionalna vlada.
- Karakteristike ovih modela moraju da obuhvataju: **fleksibilnost i prilagodljivost, koordinaciju i saradnju, mehanizme za rešavanje konflikata, obezbeđivanje priznavanja lokalnog znanja** – što sve osnažuje lokalne zajednice da igraju aktivnu ulogu u donošenju odluka i podstiče ih da koriste svoje znanje o zajedničkom resursu i njegovom okruženju.
- Policentrično upravljanje obezbeđuje saradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, kao i aktivno angažovanje lokalne zajednice. Policentrično upravljanje zajedničkim dobrima omogućava da se, pored upravljanja resursima i očuvanja životne sredine, obuhvati i odbrana kulturnih i društvenih aspekata, uključujući prava zajednica, identitet i duh mesta. Ovaj širi pristup uvažava da su zajednička dobra, kulturna i društvena, od

presudnog značaja za identitet i dobrobit zajednice. Policentrično upravljanje u funkciji kulture i identiteta obuhvata sve aspekte koji se odnose na svakodnevni način života, jezik, materijalno i nematerijalno nasleđe.

- Policentrično upravljanje omogućava rešavanje pitanja socijalne i ekološke pravde tako što obezbeđuje da marginalizovane zajednice i „više-od-ljudi“ (prirodni i životinjski svet) imaju glas ili glasnogovornike u odlukama koje ih se tiču. To osnažuje zajednice da se zalažu za svoja prava i brane svoje interese. U slučajevima kada su prava na zemljište, vodu i čist vazduh sporna, policentrični mehanizmi upravljanja pomažu u posredovanju u sukobima i zaštiti prava lokalnih zajednica da pristupe i koriste ove komonse.
- Integrativni model policentričnog upravljanja pomaže i zaštitu tradicionalnog znanja i kulturnih izraza od eksploatacije. Upravljanje infrastrukturom i prostorima zajednice, kao što su KC, zadruge, parkovi i javni trgovi, koji su od vitalnog značaja za društvenu interakciju, kulturne aktivnosti i očuvanje osećaja pripadnosti mestu postiže se partnerskom saradnjom zajednice sa lokalnim vlastima i umetničkim organizacijama kako bi razvile i podržale umetničke i kulturne programe koji slave lokalni identitet, prirodno i kulturno nasleđe.
- Policentrično upravljanje u kontekstu odbrane prava na zajednička dobra, identitet i duh mesta uključuje kolaborativne i participativne procese donošenja odluka koji osnažuju lokalne zajednice i zainteresovane strane da štite i promovišu svoja kulturna, prirodna i društvena dobra. Time se uspostavlja upravljački model koji dopušta konvivijalnu konzervaciju, gde se zajednička dobra protežu izvan prirodnih resursa i uključuju materijalno i nematerijalno kulturno nasleđe, koji definišu identitet zajednice i vezu sa njenom okolinom.

Procena uticaja projekata na lokalnu zajednicu – povraćaj investicija (Return on investment – ROI) u kulturu, društvo i životnu sredinu

- „Društveni povraćaj investicija“ (SROI), „ekološki povraćaj investicija“ (EROI) i „kulturni povraćaj investicija“ (CROI) su koncepti koji prevazilaze tradicionalne metode ekonomske procene i smatramo da ih je neophodno uvesti na lokalnom nivou prilikome procene uticaja bilo kog projekta na ukupan društveni razvoj. Time se postiže merenje širih društvenih, ekoloških i kulturnih uticaja i koristi, ali i šteta od projekata, politika ili inicijativa koje su uobičajeno merene isključivo ekonomskim argumentima. Ovi koncepti su mnogo važniji za lokalni kontekst i zaštićena područja od same ekonomske procene.
- **Lokalna relevantnost** ovakve procene efekata doprinosi **dobrobiti zajednica i ekosistema**, koji su neodvojivo povezani sa

nemonetarnim faktorima kao što su kulturno nasleđe, društvena kohezija i zaštita životne sredine. Procena ovih faktora kroz SROI, EROI i CROI osigurava da su projekti usklađeni sa lokalnim vrednostima i prioritetima.

- **Dugoročna održivost je zagarantovana procenom koja uključuje osnovne faktore.** Zaštićena područja često postoje radi očuvanja prirodnih i kulturnih resursa za buduće generacije. Ekonomske procene obično ne uzimaju u obzir dugoročnu održivost ovih resursa. SROI, EROI i CROI inherentno objašnjavaju održivost procenom širih uticaja na društveni, ekološki i kulturni kapital.
- **U lokalnom kontekstu i unutar zaštićenih područja, zajednice često imaju direktan doprinos ishodima projekata i politika.** SROI, EROI i CROI uključuju angažovanje i učešće zajednice, omogućavajući lokalnim zainteresovanim stranama da definišu, procene i daju prioritet uticajima koji su im najvažniji.
- **U zaštićenim područjima, turizam i rekreacija igraju značajnu ulogu u lokalnim ekonomijama.** Vrednovanje kulturnih i ekoloških aspekata turizma (CROI i EROI) pomaže u zaštiti prirodnih i kulturnih dobara uz podršku održivih ekonomskih aktivnosti.
- CROI pomaže očuvanju jedinstvenih identiteta i kulturnog nasleđa kao karakteristikama lokalnih zajednica i zaštićenih područja, koji su od vitalnog značaja za dobrobit zajednice i očuvanje kulturne raznolikosti.
- Polazeći od SROI, EROI i CROI, zajedno sa ekonomskim procenama, donosioci odluka na osnovu informacija koje su u skladu sa lokalnim prioritetima mogu zajednički obezbediti održivost zaštićenih područja i promovisati holističko blagostanje zajednice i ekosistema, gde je zajednica suštinski važna u procesima odlučivanja. Ovi pristupi prepoznaju da ekonomska razmatranja treba da budu izbalansirana sa društvenim, ekološkim i kulturnim faktorima kako bi se postigli inkluzivniji i održiviji rezultati.

REFERENCE

- Bishop, C. (2012/2022). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. Verso.
- Cvetičanin, P. & Milankov, M. (2011). *Kulturne prakse građana Srbije: preliminarne rezultati*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Cvetičanin, P. (2011). Vaninstitucionalni akteri kulturne politike u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. *Kultura*, 130, 265–289.
- Cvetičanin, P. (2014). Strategies and tactics in social space. *Social Science Information*, 53(2), 213–239.
- Ćurčić, B. & Gajić, Z. (2024). Izveštaj 5: Građanska samouprava i medij zajednice. Novi Sad: Grupa za konceptualnu politiku, <<https://gkp.org.rs/wp-content/uploads/2024/03/Izvestaj-5.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Dragičević Šešić, M. (2006a). Shared policies: future of cultural development. In Cvjetičanin, B. (Ed.) *Dynamics of communication: new ways and new actors* (pp. 103–111). Zagreb: Culturelink.
- Dragičević Šešić, M. (2006b). Artist and cultural activist practices. In F. Jacquemin (Ed.) *ITTACA, a research programme focusing on the conditions and methods of cultural production today* (pp. 49–67). Bruxelles: Fondation Marcel Hicter.
- Dragičević Šešić, M. (2024). Tears in the Classroom: teaching and learning cultural policy in a multicultural environment. Can the subaltern talk?. *International Journal of Cultural Policy*, 30(7), 864–876. DOI:0.1080/10286632.2024.2305263
- Dragičević Šešić, M. (Ur.) (2002). *Javna i kulturna politika: socio-kulturološki aspekti*. Beograd: Magna agenda.
- Dragičević Šešić, M., & Cordonnier, S. (Eds.) (2024). *Subaltern Knowledge in Cultural Practices: Fostering Fairness, Cooperation and Care*. Belgrade: CLIO & University of Arts Belgrade.
- Dragojević, S. & Pascual i Ruiz, J. (2007). *Guide to Citizen Participation in Local Cultural Policy Development for European Cities*. Barcelona: Interarts Foundation, Bucharest: Ecumest Association, Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Đukanović, Z. (2015). *Upotreba participativne javne umetnosti u urbanom dizajnu – doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Fiket, I. & Pudar Draško, G. (2021). Moćnost vaninstitucionalne političke participacije unutar neresponsivnog sistema Srbije. *Sociologija*, 63(2), 400–418.
- Golubović, Z. & Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Res publika.
- Grupa za konceptualnu politiku (2022). *Predlog za politiku decentralizacije: Za očuvanje građanskog karaktera mesne samouprave*. Novi Sad: Grupa za konceptualnu politiku. <<https://gkp.org.rs/wp-content/uploads/2024/02/Za-ocuvanje-gradjanskog-karaktera-MZ.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Jankov, S. (2024). *Understanding Intermedial Quoting – Architecture of Yugoslav Modernism as Quotation within Contemporary Art*. Novi Sad: Center for Contemporary Culture and Communication ArtKult, DOI: 10.5281/zenodo.11440235
- Jankov, S. (2021). Social Turn and Operative Realism: Two Emancipatory Methods of Contemporary Art Practices. In Cvejić, I., Krstić, P., Lacković, N. and Nikolić, O. (Eds.) *Liberating Education: What From, What For?* (pp. 205–222). Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.
- Kisić, V. & Tomka, G. (2021). Imagining post-capitalist cultural policy futures. *Cultural Trends*, DOI:10.1080/09548963.2021.2017233
- Kisić, V. (2016). *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Kočović De Santo, M. (2022). *Eko+kulturni = Odrast turizam. Interdisciplinarne perspektive: ekonomike kulture, ekološke ekonomije, dekolonijalnih studija, komons i odrast teorije u funkciji kulturnog, prirodnog i živog nasleđa*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Krovna organizacija mladih Srbije (2017a). *Rečnik omladinske politike: definisanje pojmova i subjekata omladinske politike u Republici Srbiji i njihovih uloga*. Beograd: KOMS.
- Krovna organizacija mladih Srbije (2017b). *Minimum standarda za učešće mladih u procesima donošenja odluka u lokalnim zajednicama*. Beograd: KOMS.

- Massarella, K., Krauss, J., Kiwango, M., & Fletcher, R. (2023). *Convivial conservation: From principles to practice*. Cambridge University Press. Cambridge University Press.
- Matejić, B. (2015). *Emancipacijske prakse u savremenoj teoriji umetnosti – doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Mihaljinac N., Matejić, B. & Đorđević M. (2023). *Another Artworld: Pursuing New Organisational Modes*. Belgrade: Atropos Press Balkans.
- Milovanović Rodić, D. i Maruna, M. (2022). Kolaborativni pristup za utvrđivanje i odbranu javnog interesa u neoliberalnom, politizovanom i polarizovanom urbanom pejzažu. U Milovanović Rodić, D., Slavković, Lj. i Maruna, M. (Ur.) *U potrazi za javnim interesom: dometi urbanizma* (stra. 63–84). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Milovanović-Rodić, D. (2013). *Redefinisanje modela učešća građana u urbanističkom planiranju Srbije u skladu sa komunikativno kolaborativnom paradigmom – doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Nikolić, T. & Mitić Minić, K. (2023). Women in Music: Possibilities and Responsibilities of Cultural Management and Policy. In Nenić I. & Cimardi L. (Eds.) *Women's Leadership in Music: Modes, Legacies, Alliances* (pp. 153–165). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Ostojić, M. (2022). Zašto su nam potrebne mesne zajednice. *Mašina*, 28. jul 2022, <<https://www.masina.rs/zasto-su-nam-potrebne-mesne-zajednice/>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Paunović, V. (2020). *Decentralizacija kulturnog sistema Srbije: potrebe i model implementacije – doktorska disertacija*. Beograd: Fakultetu dramskih umetnosti.
- Pešić, M., Branković, B., Tomanović-Mihajlović, S., & Dejanović, V. (1999). *Participacija mladih pod lupom*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta, <https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/10/participacija_mladih_pod_lupom.pdf>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Popović, N. (2001). *Gradanin u lokalnoj samoupravi*. Niš: Odbor za građansku inicijativu Niš.
- Poteete, AR., Janssen, M., & Ostrom, E. (2010). *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice*. Princeton University Press.
- Ristić, I. (2022). Collectives and Communing in Small Arts. *Amfiteater*, 10(2), 104–118. DOI: 10.51937/amfiteater-2022-2/104-118
- Stržak, N. (2023). Intervju vodio tim Instituta socioloških nauka, Beograd.
- Tomanović, S. (2003). Negotiating children's participation and autonomy within families. *International Journal of Children's Rights*, 11, 51–71.
- Tomka, G. (2013). Reconceptualizing Cultural Participation in Europe: Grey Literature Review. *Cultural Trends*, 22(3–4), 259–264, DOI:10.1080/09548963.2013.819657
- Tomka, G. (2024). Tiranija participacije. U Tomka, G. (ur.) *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učešća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju* (str. 140–141). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (2021). Towards a more just world: an agenda for transformative heritage planning futures. In Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (Eds.) *A Research Agenda for Heritage Planning* (pp. 201–220). Edward Elgar Publishing.
- Veselinović, D. (2023). *Mesna zajednica: mesto ili zajednica?*. Beograd: Mikro art, <<https://ministarstvoprostora.org/wp-content/uploads/2023/06/mesna-zajednica.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Višnić, E., & Dragojević, S. (2008). *Kulturne politike odozdo: nezavisna kultura i nove suradničke prakse u Hrvatskoj*. Amsterdam, Bukurešt, Zagreb: Policies for Culture, <https://www.clubture.org/system/publication/pdf/7/za_web-Kulturne_politike_odozdo.pdf>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Čubrilo, J. (2018). Etičko i estetičko u kolaborativnim umetničkim praksama: Leksikon Tanja Ostojić. *Etnoantropološki problemi*, 13(2), 507–526.

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Edicija / Series

KULTURA * UMETNOST * MEDIJI
Knjiga br. 37

Urednica edicije / Series Editor

dr Milena Dragičević Šešić

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Za izdavača / For publisher

prof. Miloš Pavlović, dekan FDU

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Lektura i korektura / Editing and proofreading

Nemanja Sićević

Dizajn i prelom / Cover design and print set

Natalija Đorđević
Petar Stošić

Štampa / Print

Alta Nova, Beograd

Tiraž / Circulation

200

ISBN-978-86-82402-22-0

CIP - Каталогизacija y публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
352(082)

OSNAŽIVANJE participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom =
Empowering participation in culture and architecture: activating public resources for and with
community / urednice, edited by Nina Mihaljinac, Sonja Jankov. - Beograd : Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio i televiziju = Belgrade : Faculty of Dramatic Arts, Institute for Theatre,
Film, Radio and Television, 2025 (Beograd : Alta Nova). - 379 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija Kultura,
umetnost, mediji ; knj. br. 37)

"Ova monografija je nastala u okviru projekta EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom (ID 7744648)..."--> kolofon. - Tiraž 200. - Str. 11-13:
Uvodna reč / Nina Mihaljinac. - Biografije: str. 373-379. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-82402-22-0

1. Михаљинац, Нина, 1987- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Јанков, Соња, 1985- [уредник]
а) Локалне заједнице -- Зборници б) Регионални развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 168124681